

Makale Bilgisi: Adıtatar, F. (2023). İzmir’de Cezayir Hanı’na Dair Yeni Bir Değerlendirme. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.553-573.	Article Info: Adıtatar, F. (2023). A Re-Evaluation of the Algerian Khan’ in Izmir. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 553-573.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 14.08.2023	Date Submitted: 14.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 08.09.2023	Date Accepted: 08.09.2023

İZMİR’DEKİ CEZAYİR HANI’NA DAİR YENİ BİR DEĞERLENDİRME

Funda Adıtatar*

ÖZ

İzmir’de Kemeraltı Çarşısı’nda var olduğu bilinen, ancak günümüze erişemeyen tarihi hanlardan biri de Cezayir Hanı’dır. 19. yüzyılda bir süre cezaevi olarak kullanılmış, 1960’ta tamamen yıkılmıştır. Cezayir Hanı’nın ilk kez ne zaman ve hangi amaçla inşa edildiği şimdiye kadar tespit edilememiştir. Ayrıca Kemeraltı Çarşısı’nda başka bir Cezayir Hanı’nın (Eski Cezayir Hanı) varlığının, karışıklıklara yol açtığı görülmüştür. Ortaya çıkan bilgi boşluğu, hanın isminden yola çıkarak tarihi bilgilere uygun hale getirilen, ancak hanın inşa tarihini ve işlevini açıklamada yetersiz kalan değerlendirmelerle doldurulduğu anlaşılmıştır. Bu makalede, Cezayir Hanı’nın, inşa tarihi, maliyeti, bu maliyetin nasıl karşılandığı ve fiziki özellikleri, Osmanlı arşiv belgelerinde tespit edilmiştir. Bu tespit, aynı zamanda İzmir ile ilgili bazı görsel kaynakların doğru tarihlendirilmesine imkân sağlayacaktır. Yeri, işlevi ve değişmiş adı ile zamanımıza erişmiş Eski Cezayir Hanı hakkındaki bilgiler, Kemeraltı Çarşısı ile Cezayir yoldaşları arasındaki bağ, bu iki Cezayir Hanı üzerinden yeniden değerlendirilmiştir. İzmir’in mimari, sosyal ve kültürel tarihinde Osmanlı Dönemi Cezayir ile İzmir arasındaki ilişkinin anlaşılmasının önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler: İzmir, İzmir Hanları, Cezayir Hanı, Eski Cezayir Hanı, Cezayir yoldaşları.

A RE-EVALUATION OF THE ALGERIAN KHAN’ IN İZMİR

ABSTARCT

One of the historical khans in Kemeraltı Bazaar in İzmir, which has not reached our time, is the Algerian Khan. It was used as a prison in the 19th century and demolished in 1960. Until now, when and for what purpose-built for the first time is not been determined. Also, another Algerian Khan (Old Algerian Khan) in Kemeraltı Bazaar was confused. The information gap is complete with evaluations that make it suitable for historical information based on the name of the khan and insufficient to explain the construction date and function of the khan. This article reviewed the Algerian Khan construction date, cost, and physical features determined in the Ottoman archive documents. This determination will also enable the correct dating of historical visual

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir-Türkiye. fundaatatar@gmail.com, 0000-0002-9718-5237

sources related to İzmir. The information about the Old Algerian Khan which has reached our time with its location, function, and changed name, has been revised. The importance of İzmir emphasized in the architectural, social, and cultural history by drawing attention to the relationship between Ottoman Period Algeria and İzmir.

Keywords: İzmir, İzmir Khans, Algiers Khan, Old Algerian Khan, Algerian Janissaries.

1. GİRİŞ

Cezayir Hanı, İzmir'in tarihi, iktisadi, mimari ve kültürel kimliğini, hafızasını temsil eden, şehirdeki hanların büyük bir kısmının bulunduğu Kemeraltı Çarşısı'nda idi. Kemeraltı, bugünkü İzmir'in kurulduğu,¹ Kadifekale (Pagus) (186 m) eteklerine yayılan yerleşim ile liman arasında kalan, tarihi süreçte sürekli denizin dolmasıyla kuzey yönünde genişleyen, ticaret, mal ve hizmet üretiminin yapıldığı büyük bir çarşıdır. Çarşının fiziki gelişiminde topografik ve beşerî koşullar belirleyici olmuştur. Kadifekale'nin kuzeybatı yamacının denizle birleştiği yerde bulunan tabii iç liman, şehrin kurulduğu Helenistik dönemde (MÖ 4. yüzyıl) işlev kazanmaya başlamış, takip eden Roma İmparatorluğu döneminde, ana yol sistemi üzerinde bir kavşak noktası, Anadolu'dan Roma'ya akan ürünlerin çıkış kapılarından biri olarak gelişmiş ve en parlak dönemlerinden ilkinin yaşamıştır. Gerektiğinde zincirle kapatılan bu iç limanda (Aktüre, 2020, s. 498) yapılan kavisli rıhtımın zamanla dolmasıyla Kemeraltı ortaya çıkmıştır (Baykara, 1992, s. 26). Bu zamanla ifadesi, tamamen kendi kendine devam eden bir süreç olarak anlaşılmalıdır. Çarşının fiziki gelişimi, İzmir'in yeniden ticari canlılığa kavuştuğu geç Bizans ve özellikle 17. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılda devam eden Osmanlı döneminde meydana gelmiştir.

1.1. Geç Bizans ve Osmanlı Dönemindeki Gelişim

---

¹ İzmir (Smyrna) ilk önce İzmir Körfezi'nin kuzeydoğusunda, bugün Bayraklı Höyüğü olarak bilinen yerde kurulmuştur. Eskiden küçük bir yarımada iken körfezin dolmasıyla içeride kalan bir tepede yer alan bu höyükte MÖ 3000'e kadar tarihlenen üç Bronz Çağı yerleşim katı tespit edilmiştir. Aiol-İon göçleri sonucunda MÖ 1050'lerde bir erken Demir Çağı yerleşmesi ortaya çıkmıştır ve MÖ 3000-MÖ 300'lere kadar kesintisiz bir yerleşim sürmüştür. Şehrin kurulduğu yerin, Gediz vadisinin denize kavuştuğu alanda olması, ulaşım ve ticaret açısından önemini artırmıştır (Aktüre, 2003, s. 156-157). Körfezin dolmasıyla liman özelliğini kaybeden bu yerleşim terk edilerek, MÖ 4. yüzyılda körfezin güney kıyısında yükselen Kadifekale'de (Pagus) Yeni İzmir kurulmuştur. Strabon (MÖ. 98-MS. 24) Büyük İskender'in komutanlarından önce Antigos, daha sonra Lysimachos'un 400 yıldır dağınık halde kalmış halkı toplayarak Yeni İzmir'de yerleştirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Kadifekale eteklerinden düzlükteki doğal limana doğru uzanan, bir plana göre kurulup genişleyen, birbirini dik açıyla kesen, kemerle süslenmiş düzgün yolları, tiyatroları, stadyumu, *gymnasiumu*, meydanları ve agoraları olan, surlarla çevrili güzel bir şehir olarak tarif eder (Strabon, 2005, s. 209-210; Aktüre, 2020, s. 498; Canpolat, E. 1992, s. 11-32).

IV. Haçlı Seferi sonucunda Konstantinopolis (İstanbul) Latinler tarafından işgal (1204) edilince Bizans İmparatorluğu toprakları Venedik ve Haçlı çıkarları doğrultusunda paylaşılmıştır. Bizans hanedanlığını temsilen merkezi İznik'te ortaya çıkan geçici Bizans yönetiminin (1204-1261) payında Batı Anadolu yer almıştır. Merkezi İznik'te olan bu yönetim, en yakın deniz bağlantısı sağlayacak kuzeybatı Anadolu bölgesinden mahrum bırakılınca bu bağlantı İzmir üzerinden sağlanmıştır. İzmir'in stratejik önemi artmış, İznik İmparatorluğu döneminde şehir onarımlar geçirmiş, ekonomik, sosyal gelişme içinde büyük bir ticaret limanına dönüşmüştür (Hasluck, 1918-1919, s. 146; Ahrweiler, 1965, s. 36; Oikonomides, 2005, s. 263). İmparator Jean Vatatzès, limanın güvenliği için yeni bir kale, Liman Kalesini ve halka açık anıtlar inşa etmiştir (Ahrweiler, 1965, s. 36-37). Bugün yerine Kestane Pazarı Camisi bulunduğu söylenen Jesus Christe adlı kiliseyi yaptırmış olması (Atay, 1978, s. 16), liman etrafında yapılaşmaya işaret eder. Cenevizlilerin İzmir'e yerleşmelerine izin veren Nymphoeum Antlaşmasında, (13 Mart 1261) "şehrin zenginliği ve limanın güzelliği ..." ifadesi,² İzmir'in 13. yüzyıldaki gelişimine dair önemli ipuçları sunar. İznik'teki Bizans hanedanlığı İstanbul'a çekilince İzmir'in hukuki ve iktisadi hâkimiyeti, Cenevizlilerin eline geçmiştir. Cenevizliler, adı geçen anlaşma gereğince İzmir'de kilise, fırın, hamam gibi binalar inşa etme haklarını (Heyd, 2000, s. 481), iç liman çevresinde gerçekleştirmiştir. İzmir, Foça ve Sakız'da Ceneviz'in ticari etkinliğinin arttığı bu dönemde Batı Anadolu'da, Akdeniz sahillerinde Türklerin ilerleyişi ve hâkimiyeti de hızla yayılmaya başlamıştır. İzmir'deki Yukarı Kale'nin Aydınöğlü Mehmet Bey tarafından 1317'de ele geçirilmesi, Latinlerle Türkler arasında şiddetlenen mücadele, iç liman çevresinde başlayan yapılaşmanın gelişimini durdurmuştur. İbn Battuta da 1333'te şehrin terk edilmiş, harap halinden bahseder (Gibb, 2017, s. 445). İzmir'in Liman Kalesi 1344-1402 yılları arasında kaldığı Haçlı hâkimiyetinde, sadece askeri bir üs işlevi görmüştür (Hasluck, 1918-1919, s. 140). Emir Timur 1402'de İzmir'de (Liman Kale'de) Latin hâkimiyetine son vererek Liman Kalesini yıkmış, yıkılan kalenin taşları ile iç limanın bir kısmı doldurulmuştur. Bu dolan alanda, Ali Paşa Meydanı ortaya çıkmıştır (Atay, 2003, s. 17). Ancak Sakız ve Foça'nın gölgesinde kalan şehrin ticari hayatında herhangi bir canlanma meydana gelmemiştir. 1472'de Ok Kalesi de denilen yeni bir Liman Kalesi, Venedikli Pietro Mocnigo'nun saldırısı sonrasında Osmanlı döneminde yapılmıştır (Hasluck, 1918-1919, s. 140; Baykara, 2000, s. 40). 1500'lerde İzmir, bir kasaba görünümündedir. Şehirdeki ticari ve sosyal hayatın gelişimini yansıtan vakıflar, han, hamam gibi yapılaşmalar neredeyse

² İstanbul'un Latin egemenliğinden kurtarılması meselesinde Ceneviz'in siyasi ve askeri desteğini elde etmek için Batı Anadolu kıyı yerleşimlerinde ve adalarda ticaret üsleri kurmalarına izin verilmiştir. Ceneviz, Smyrna (İzmir), Anea (Kadıkalesi), Adramyttium (Edremit), Cassandria'da (Kassandra) koloni kurma ve Chios (Sakız), Mytilene (Midilli), Create (Girit), Negrepont (Eğriburun) adalarında konsolosluklarla birlikte ticaret istasyonları elde etmiştir (Heyd, 2000, s. 481).

yoktur.³ Bu süreçte iç limanda meydana gelen doğal değişim önemlidir. 16. yüzyılda Piri Reis iç limanın dolduğunu haber verir, etrafı bir mil olan limana daha evvel büyük gemilerle girmişken artık dolduğundan giremediklerinden bahseder (Baykara, 1992, s. 26).

Osmanlı dönemi İzmir'in gelişimine temel hazırlayacak gelişmeler 13. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, ancak 14., 15. ve 16. yüzyılların siyasi koşullarında gelişme devam edememiştir. İzmir, 17. yüzyılda başta İran ipeği olmak üzere Avrupa'ya ulaşan kervan ticaretinin geçiş merkezi olarak önem kazanmaya başlayınca sürgündeki İznik İmparatorluğu'nun kısa dönemini saymazsak, Roma döneminden sonra ikinci altın çağına girmiştir. Bu konumunu, 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp 19. yüzyılda devam eden süreçte başta İngiltere olmak üzere sanayileşen Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu Anadolu'nun zirai ve sınai hammaddesinin ihracatının eklenmesiyle daha da güçlendirmiştir. İzmir, doğu-batı ticaretinin bağlantı yeri, Anadolu'nun ihraç kapısı ise Kemeraltı da bu bağlantının ve kapının son buluşma noktasıdır. Anadolu'dan İzmir'e yönelen yolların şehre giriş noktası olan Kervan Köprüsü'nü limana bağlayan hat üzerindeki Kemeraltı, artık Anadolu'dan Akdeniz'e, Akdeniz'den Anadolu'ya mal ve insan akışının merkezi konumundadır. Dolayısıyla Kemeraltı'nın fiziki gelişimi de 17. yüzyılda iç limanın erken dolan kısmında başlayan büyük imar faaliyetleriyle şekillenmiştir.

16. ve 17. yüzyıllarda Kemeraltı yarım daire şeklinde, şimdiki Konak civarından, Hisar Camii veya Ok Kalesi'ne kadar bir rıhtım vazifesi görüyordu. Kapalı bir liman görünümü veren bu koya Türk hâkimiyetinden sonra yabancı gemilerin girmesi yasaklanmıştı. 18. yüzyıl başlarına kadar eski çağlardan beri bir zincir ile kapatılan bu liman etrafında yapılaşma gerçekleşmiştir. Evliya Çelebi de doldurulan iç limandaki bu yapılaşmaya dair bilgiler vermiştir:

“İzmir'de Küçük limanın karşı tarafında ve Ahmet Ağa Camii (Kestane Pazarı Camisi) önünden itibaren, Kaptan Kaplan Paşa, limanın yarısını doldurmuş ve üzerine yeni bir çarşı yaptırmıştı. Bu çarşının uzunluğu 300 adım olup, iki tarafı kırlangıç kanadı gibi süslenmiş, kâgir 150 dükkân ile çevrili bulunuyordu...” (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1935, s. 97-98 aktaran Aktepe, 1971, s. 109)

---

³ “İzmir'in XVI. yüzyılda küçük ve henüz gelişmemiş bir şehir olması buradaki vakıf eserlerde de kendini göstermektedir. ...İzmir'deki vakıflar ise bunların (Manisa vakıfları) yanında küçük ve sönük kalmışlardır. ...İzmir'deki vakıflar sayıca da fazla değildiler, büyük külliye hiç yoktur. Küçük manzumelerle birkaç küçük cami ve zaviye bulunmaktadır. Bazı yazarlarca Kanuni Sultan Süleyman'a mal edilen Nifli-zade, diğer adıyla Şadırvan Cami'i ise en erken XVI. asrın sonu -ve daha büyük bir ihtimalle-XVIII. asrın başında yapılmış olmalıdır.” (Kütükoğlu, 2000, s. 213).

Hatta bir zamanlar artık dolmuş ve bazı kısımları bataklık halini almış olan limanın doğu kenarına doğru arpa ekildiği de görülmüştür (1750 yılları). Bundan yüz sene sonra Ch. Gouffier'in yaptığı bir İzmir planında (1854-1856), buranın tamamen dolduğu anlaşılır. Dolayısıyla 19. yüzyıl başlarında artık Kemeraltı rıhtım hüviyetini kaybetmiş, ticari mekânlar bu alanı kaplamıştır (Atay, 1978, s. 32).

Osmanlı dönemi şehirlerinin iktisadi hayatının ayrılmaz bir parçası olan, yapım ve işlevleri bakımından şehir içi hanları adlandırılan hanlar da Kemeraltı'nın gelişimine paralel olarak bu yapılaşmada yerini almıştır.⁴

2. Kemeraltı Hanları

17. yüzyıldan itibaren han sayılarında sürekli bir artış meydana gelmiştir. Kâtip Çelebi, 17. yüzyıl ortalarında kaleme aldığı Cihannüma adlı eserinde İzmir'de 60 kadar hanın varlığını bildirmiştir. 1671'de şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, sadece 19 tanesinin isimlerini verdiği 82 han olduğunu yazmıştır (Aktepe, 1971, s. 108). Ayrıca Batılı seyyahlar da mutlaka gidip gördükleri Kemeraltı çarşısına ve hanlarına dair bilgilere yer vermişlerdir. Hatta bu bilgilerden yola çıkan Fransız coğrafyacı Jean Denis Barbié de Bocage, görmediği İzmir'in bir planını hazırlamıştır (Yılmaz, 1997). Münir Aktepe, İzmir'deki hanların sayısına ilişkin şu bilgilere yer vermiştir: "İzmir'de 1890 senesinde, han adı verilen 143 bina vardı. Raif Nezih Bey'e nazaran, Birinci Cihan savaşından önce İzmir şehri içinde 147 han bulunuyordu. Arap-zade Cevdet Bey ise, XX. yüzyılın başlarında, İzmir'de elli kadar hanın mevcut olduğunu kaydetmektedir." (Aktepe, 1971, s. 112). Bozkurt Ersoy, döneme ait kaynaklardan ve de İzmir hanları üzerine yapılan çalışmalardan yola çıkarak İzmir'de 103 hanın olduğunu, bunlardan sadece 18 hanın zamanımıza eriştiğini saptamıştır (Ersoy, 1988, s. 97).

İzmir'de yer alan tarihi çarşı ve hanlara ilişkin öncü çalışmalardan biri, Münir Aktepe'nin "İzmir Çarşıları ve Hanları Hakkında Ön Bilgi" (Aktepe, 1971) adlı makalesidir.⁵ Bu makalede tespit edilen hanlar alfabetik olarak listelenerek tanıtılmıştır. Araştırmaya, hanlar hakkında birincil kaynak oluşturan Vakıf kayıtları, Kâtip Çelebi'nin Cihannüma adlı eseri, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Raif Nezih'in 19. yüzyıl İzmir'i hakkında kıymetli bilgiler veren İzmir Tarihi adlı kitabı ile Arap-zade Cevdet Bey'in notlar ekleyerek tercüme ettiği F. Salaars'ın İzmir tarihi ile ilgili kitabı,⁶ H. 1308 (M.

⁴ 16. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde, İzmir'de herhangi bir han kaydı yoktur (bkz. Kütükoğlu, 2000).

⁵ Ayrıca Ph. K. Phalbos. (1961). Bezestenia kai Chania sti Smyrni, *Mikrasiatika Chronika*. 9, 131-192; W. Müller-Wiener. (1980-1981). Der Bazar von İzmir, *Mitteilungen der Frankischen Geographischen Gessellschaft*, 27/28, 420- 454. (aktaran Ersoy, 1988, 97 ve 95).

⁶ Bovaventure Salaars, 1817'de Konstantinos Oikonomos'un Rumca yayınladığı *İzmir Üzerine İnceleme* adlı eseri geniş eklemelerle geliştirerek 1868'de Fransızca

1899/1897) Aydın Vilayet Salnamesi ve 1934 tarihli Fransızca İzmir Rehberi gibi eserler kaynaklık etmiştir (Aktepe, 1971). Ancak yangın, deprem gibi doğal afetlerin eksik olmadığı İzmir’de ayrıca Birinci Dünya Savaşı ve Yunan işgali sonrasında iktisadi sosyal hayatta yaşanan büyük tahribatlar, doğal olarak hanları da etkilemiştir. Kimisi yıkılmış, kimisi yıkılmaya yüz tutmuş hanların tarihi geçmişi hakkında, hatta isimlerini ve yerlerini doğru bir şekilde tespit etmekte sadece yazılı bilgiler yetersiz kalmıştır. Bu zorluk, ancak 18. ve 19. yüzyıllarda hazırlanmış plan ve krokilerden faydalanılan araştırmalar ile aşılabilmektedir. Bu plan ve krokiler; 1796-1806 yılları arasına tarihlenen,⁷ Thomas Graves (1836-1837)⁸, Luigi Storari (1854-1856)⁹, Dr. Lamec Saad (1876)¹⁰ ve 20. yüzyılın başında Charles Edward Goad (1905) (Goad, 1905)¹¹ tarafından hazırlanmış şehir planlarıdır. Bozkurt Ersoy, bu planların önemini şu şekilde açıklamıştır:

olarak yayımlamıştır. Bu eseri de Arap-zade Cevdet Bey, Türkçeye, geniş notlar ekleyerek yayımlamıştır (Oikonomos- Slaars, 2001).

⁷ “Livio Amadeo Mısır Şehir Planı”, İzmir’in Levanten ailelerinden gelen ve İzmir Katolik dünyası üzerine araştırmaları olan Livio Amadeo Mısır, Santa Maria Kilisesi’nde, üzerinde “Kısım I” ibaresi olan, büyük ölçüde Frenk Mahallesi ile Kemeraltı’nın kuzey kesimini içeren bir kroki tespit etmiştir. Bu krokiyi 1796-1806 yılları arasına tarihlemiştir. (Pınar, 2020, s. 16) Bu makalede Mısır’ın yaptığı tarihlemeye yeni bir öneri getirilecektir.

⁸ İngiliz Donanma Subayı ve doğa gözlemcisi (natüralist) olan Thomas Graves (1802-1856), Akdeniz’in çeşitli bölgelerinde gözlem ve incelemelerde bulunmuştur. 1836-1837’de İzmir şehir merkezi ile Urla kıyılarını kapsayan bir plan çizmiştir. Planın şehir merkezini gösteren kısmında 1876’da tamamlanan rıhtım, gümrük binası ve daha sonraki tarihlere ait dalgakıranların yer alması, planın söz konusu yapıların inşasından sonra yenilediğinin göstergesidir (Alpaslan, 2022, s. 94).

⁹ Luigi Storari (1821-1894), 1848 İhtilalleri dolayısıyla İzmir’e yerleşmiş bir İtalyan mühendistir. 1851-1854 yılları arasında İzmir’in arazi ve emlak reformu için İstanbul’dan görevlendirilmiş Ali Nihat Efendi ile çalışmıştır. 1852 yılında, 1845 İzmir yangını sonucunda harap olan Kemeraltı Çarşısı’nın planını çizmiştir. Luigi Storari, 1854-1856 yıllarında Sultan Abdülmecid’e (1839-1861) ithaf ettiği 1/5000 ölçekli, o zamana kadar en ayrıntılı ve parselli İzmir planını hazırlamıştır. Bu plan, 1836-1837’de Thomas Graves tarafından yapılmış İzmir planından daha ayrıntılıdır (Berkant, 2017, s. 3-6).

¹⁰ Dr. Lamec Saad (1852-1931), Lübnan’da doğmuş, 10 yaşında bir Alman aile tarafından evlatlık edinildikten sonra Almanya’da mühendislik ve tıp eğitimi almıştır. 1873-1875 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’na geri dönerek mühendis olarak çalıştığı sırada 1:500 ölçekli bir İzmir Planı yapmıştır. Bu plan, bir Alman coğrafya dergisinde yayımlanmıştır (L. Saad, J.C. Hinrichs, Wagner&Debes, (1876). *Plan de Smyrne*, J.C. Hinrichs, Leipzig). Saad Planı (1876), Storari (1854-1856) Planı ile Rıhtım öncesi ve sonrasının karşılaştırılması bakımından önem taşır. (Pınar, 2020, s. 17).

¹¹ C. E. Goad, Londralı bir inşaat mühendisidir. 1905’te hazırladığı yangın sigortası planıdır.

“Çoğu günümüze kadar gelememiş kroki şeklinde de olsa planlarının yer aldığı hanların avlulu, avlusuz, revaklı, revaksız hatta kaç katlı oldukları ile XX. yüzyıl başında içlerinde hangi tür ticaretin yapıldığı anlaşılabilir. Bu planların diğer önemli bir niteliği de bugün yapılacak restitüsyon çalışmalarına ışık tutmasıdır” (Ersoy, 1988, s. 97).

Bu planlardan istifade edilerek yapılmış eserlerin başında Çınar Atay’ın (Atay, 1978, 2003), Bozkurt Ersoy (Ersoy, 1988, 1991) ve Rauf Beyru’nun çalışmaları gelir (Beyru, 2011). Çınar Atay, Tarih İçinde İzmir (1978), adlı eserinde Goad (1905) planına başvurarak ve de kitabında bir kopyasında yer vererek özellikle zamanımıza erişemeyen İzmir hanlarının isimlerinin, yerlerinin tespit edilmesine öncü olmuştur. Kapanan Kapılar İzmir Hanları adlı kitabında ise bu hanları çarşı içinde buldukları bölgelere göre tasnif etmekle hanların tarihi süreç içinde takip edilmesine imkân sağlamıştır. Bozkurt Ersoy, İzmir hanlarını; makalesinde ve kitabında önce tamamı veya bir kısmı zamanımıza erişen hanlar ile ancak tarihi kaynaklardan tespit edilen hanlar olarak ayırdıktan sonra bunları avlulu ve arasta benzeri plana sahip hanlar şeklinde iki kümede toplayarak yapısal özelliklerini esas alan bir tasnifte incelemiştir. Rauf Beyru, 19. Yüzyılda İzmir Kenti adlı eserinde söz konusu plan ve krokilere dayalı olarak şehirdeki hanların tüm işlevlerine yönelik bilgilere yer vermiştir.

İzmir hanları üzerine yapılmış araştırmalar, 19. yüzyılda Kemeraltı’nda iki Cezayir Hanı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Biri Eski Cezayir Hanı, diğeri ise Cezayir Hanı’dır. Bu makalede, özellikle Cezayir Hanı’nın ne zaman ve hangi amaçla inşa edildiği, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (BOA) yapılan araştırma ile tespit etmek amaçlanmıştır. Bu süreçte iki hanın birbirine karıştırıldığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla İzmir’de Cezayir adında iki hanın hangi amaçla yapıldığı sorusuna cevap bulunmak ve bu iki hanın işlevini tespit etmek, bu makalenin problemini oluşturdu. Cezayir Hanlarına dair yapılacak bu tespitler, İzmir’in iktisadi, mimari, kültürel tarihine katkı sağlayacağı gibi 300 yıl kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Cezayir ve Garp Ocakları ile olan ilişkisinin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

3.Cezayir Hanları

3.1.Eski Cezayir Hanı

Thomas Graves’in (1836-1837), Storari (1850) ve Saad (1876) planlarında her iki han da açıkça görülmektedir. Bu planlarda Eski Cezayir Han’ın solunda Abacıoğlu Hanı, sağında Küçük Karaosmanoğlu Hanı bulunur. Goad (1905) planında aynı yerdeki hanın adı Arap Hanı olmuştur. Bu durumu fark eden Rauf Beyru, Goad (1905) planı üzerinde yaptığı yerleştirmede, 42 numarada gösterdiği hanın adını, “Arap (Eski Cezayir) Hanı” (Beyru, 2011, s. 178) şeklinde kaydetmiştir. Ancak bu isim değişikliği söz konusu diğer araştırmalarda fark edilmemiştir. Münir Aktepe, artık adı değişmiş olan bu hanı, doğal olarak Eski Cezayir Hanı yerine Arap Hanı diye tanıtmıştır. Fakat

burada diğer Cezayir Hanı'nın 1960'tan sonra yıkılıp aynı yerde yeniden inşa edilmesini referans alarak yeni yapıya, Yeni Cezayir Hanı adını vermekle başka bir karışıklığı başlatmıştır (Aktepe, 1971, s. 134). Çınar Atay, Eski Cezayir Hanı'nı, "Arasta Hanları" olarak kümelendirdiği Çulluoğlu, Küçük Karaosmanoğlu, Arap, Piyale, Hurmalı, Abacıoğlu Hanlarını, hanlar içinde "Arap" adıyla yer vermiştir (Atay, 2003, s. 173-175). Bozkurt Ersoy da günümüze erişen ve avlulu hanlar arasında Eski Cezayir Hanı'nı, Arap Hanı olarak tanıtmıştır (Ersoy, 1988, s. 97; 1991, s. 50). Fakat bir Eski Cezayir Hanı'nın varlığını da görmezden gelmeyecek, yerini Thomas Graves'in (1836-37) ve Storari'nin (1854-1856) planlarına dayanarak yaklaşık olarak tespit etmiştir; "bugünkü Kemeraltı caddesinin Hacı Hüseyin Camii ile Kestane Pazarı Camii arasındaki bölümünün doğusunda kalan alan içinde yer alıyordu" (Ersoy, 1991, s.81).

Eski Cezayir (Arap) Hanı, bugün Kemeraltı Caddesi denilen yol üzerinde (Atay, 2003, s. 173), Başdurak'tan Arastaya giden yolda eskiden Balcılar-içi olarak anılan semttedir (Aktepe, 2011, s. 115). Geniş bir avlusu olan han, şehrin konut bölgesi ile çarşı arasında kalan bir konumdadır (Atay, 2003, s. 173). Bu alandaki yapıların, özellikle de camilerin inşa tarihi esas alındığında, bölgedeki yapılaşma büyük oranda 17. yüzyıla tarihlenir. Hacı Hüseyin Camii (Başoturak/Başdurak Camii) 1652'de (Aktepe, 1972, s.188), Ahmet Ağa veya Kızıl İbrahim Camisi yani Kestane Pazarı Camisi ise 1667-1668'de inşa edilmiştir (Aktepe, 1972, s. 203) Evliya Çelebi Eski Cezayir Hanı'nın bulunduğu bölgeyi şu şekilde tanımlamıştır: "İzmir'de Küçük limanın karşı tarafında ve Ahmet Ağa Camii (Kestane Pazarı Camisi) önünden itibaren, Kaptan Kaplan Paşa, limanın yarısını doldurmuş ve üzerine yeni bir çarşı yaptırmıştı. Bu çarşının uzunluğu 300 adım olup, iki tarafı kırlangıç kanadı gibi süslenmiş, kâgir 150 dükkân ile çevrili bulunuyordu..." (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1935, s. 97-98 aktaran Aktepe, 1971, s. 109).

3.2.Cezayir Hanı

İzmir'de bu yerde ve bu isimde bir hanın varlığı, Livio Amadeo Mıssır (1796-1806), Thomas Graves (1836-1837), Storari (1854-1856) ve Goad'ın (1905) (*Goad, 1905, 7. Pafta 114. Ada*) İzmir şehir planlarında sabittir. Cezayir Hanı, Eski gümrük binasına yakın bir mahalde, Yemişçiler çarşısında bulunuyordu. Halim Ağa çarşısına yakın, bir cephesi Ali Paşa caddesine, (863 sokak) diğer cephesi de kendi adını verdiği sokağa (855 sokak) açılıyordu. Güneyinde Sabri Bey ve Cambaz Hanlara bitişikti. 1850-1890 yılları arasında hapisane¹²

¹² Şehirde ilk kez hapisane işlevine uygun İzmir Hapishanesi, 1883'te inşa edilmiştir (Adak, 2006, s. 42). Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve merkezileşme programının bir uzantısı olarak, 19. yüzyılda süreli hapis cezası uygulaması için hapisane ihtiyacı öncelikle buna uygun görülen yapıların kullanımıyla giderilmiştir. Osmanlı modern hapisanelerinin ortaya çıkışı hakkında bkz. G. Yıldız (2002). *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi; H. Şen (2005). *The Transformation of The Politics of Punishment and*

olarak kullanılmış olmasından dolayı çeşitli vesilelerle dönemin basınında,¹³ rapor ve hatıratlarda yer almış, bu bilgiler de büyük oranda İzmir hapisaneleri ile ilgili çalışmalarda toplanmıştır (Nezihi, 2001; Adak, 2006; 2015).

Şekil 6-C.E. Goad'ın Sigorta Planında Cezayir Hanı

Bozkurt Ersoy, özellikle Goad'ın 1905 tarihli sigorta planını esas alarak Cezayir Hanı'nın bir planını çıkarmış ve yapının muhtemel özelliklerini tarif etmiştir:

The Birth of Prison in the Ottoman Empire (1845-1910). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Boğaziçi Üniversitesi.

¹³ Hapishane olduğu dönemde çıkan bir isyanın 26 Mart 1870 tarihinde Fransız basınına yansması dolayısıyla yapılan haberde; İzmir'deki *Le Monde Illustré* muhabiri A. Dartiguenave, hanın tarihine, mimari özelliklerine ait kısa bir bilgiye ilaveten isyanı, dolayısıyla hanın iç avlusunu resmeden M. Dartiguenave'nin çizimine yer vermiştir. Bu görsel, Cezayir Hanı'na ait şimdiye kadar bilinen tek resimdir (E. Yelbuğa. <https://www.35punto.com/1870-cezayir-hani-cezaevi-isyani-le-monde-illustre>, (Erişim Tarihi: 29.05.2023) Bu paylaşımda haberin, söz konusu gazetenin 26 Mart 1870 tarihli sayısında yer aldığı ifade edilmiştir. Aynı gazetede yaptığımız araştırmada, haberin 16 Nisan 1870 tarihli sayısında yer aldığı tespit edildi. *Le Monde Illustré*, 16 Nisan 1870, n. 239, s. 246, <https://argonnaute.parisnantes.fr/ark:/14707/a011461226780mPJVZE/a05f83adb6> (Erişim Tarihi: 03.06.2023).

“1905 yılı sigorta planına göre kesin olmamakla beraber ortada bir avlu ve bu avlunun etrafında sıralanan mekânların yer aldığı yapının, güneybatı kanadı iki katlı ve ikinci katın avluya bakan cephesi revaklı idi. Yine plandan anladığımız kadarıyla güneydoğu ucunda bir kapı; avlusunda ise bir mescit veya şadırvan bulunuyordu” (Ersoy, 1991, s. 82).

Çınar Atay da Cezayir Hanı'nın bir planını ve oldukça ayrıntılı bir tarifini yapmıştır:

“Tam kare plan üzerine inşa edilmiş hanın iç avlusu da aynı formdaydı. Avlunun ortasındaysa, geleneksel Osmanlı hanlarında görüldüğü üzere, bir mescit yer alıyordu. Avlunun etrafıysa, daha sonradan geniş ahşap saçaklarla örülmüştü. Yapının ana girişi de Cezayir Han Sokak tarafındaydı ve arka cephesini verdiği sokağa belirgin bir açılımı yoktu. Cephede volta döşemeli zemin kat üzerinde iki kat daha bulunmaktaydı. Diğer yönlerdeyse tek kat olarak inşa edilmişti. Sadece ön kısmındaki zemin kat volta döşemeyle geçilmiş, diğer bölümler kemerli bina edilmişti. Kendini dışa karşı oldukça güvenli ve güçlü koruyan bir mimari tarza sahip olduğu da planlarının incelenmesinden anlaşılmaktaydı. İç kesimde, zemin ve birinci katlardaki bölünmeler aynı plan tarzında ve ebatlarında olup, sadece ön cephede yer alan üçüncü kat odaları iç koridora açıldıkları için diğerlerine nazaran daha küçüktürler. Tüm kullanımlar içe dönük planlanmış ve arka cephesinden Ali Paşa Caddesi'ne, hanın güney yönünden dar bir açıklıkla çıkılmaktaydı. Buranın bir cümle kapısından ziyade, servis kapısı olduğu açıktır. Zira ana giriş koridoru, dar bir kapıdan girildikten sonra oldukça görkemli olup, yaklaşık beş metre genişlikteydi. Buna karşın servis girişinin kapısı ve avluya erişim koridorunun genişliği bir buçuk metreydi. Yine bu kapı doğrudan yola açılmamakta, hana bitleştirilmiş tek katlı küçük bir yapıya bağlantı vermekteydi. Hana giriş için önce bu ahşap mekâna girilmesi gerekmekteydi. Bu kısım 'sanki' bir kontrol ünitesi olarak yapılmıştı” (Atay, 2003, s. 275).¹⁴

¹⁴ Atay'ın verdiği bilgiler, sözü edilen planların yanı sıra 19. yüzyıla ait başka bir görsel veya betimlemeden faydalanılmış olduğu fikrini verir. Ancak herhangi bir kaynak gösterilmemiştir. Dip notunda referans verdiği Joseph L. Nalpas, (1893). *Annuaire des commerçants de Smyrne et de l'Anatolie* adlı eserden Cezayir Hanı'nın cezaevi kullanımını sona erdikten sonra handa ticari faaliyetleri olan şirket veya kişilerin bilgisine yer verilmiştir.

Şekil 7-Cezayir Hanı'ndaki İsyan, Le Monde Illustré, 16 Nisan 1870

1870'te Cezayir Hanı'nı görmüş olan Le Monde Illustré muhabiri, yukarıdaki tahmini planları destekler. Çınar Atay'ın avlunun ortasında mescit, Bozkurt Ersoy'un daha temkinli olarak mescit veya şadırvan olabilir dediği belirsizliğe açıklık getirir. Buna göre hanın bir avlusu ve ortasında şadırvanı vardır. Avlunun ortasındaki şadırvanda, "ince oyulmuş" yazıların, oldukça uzak bir tarihe işaret ettiği, ayrıca dış cephe duvarlarının daha geç bir döneme ait, uzak olmayan bir tahkimat kalıntısından alınmış olabileceğini ifade eder. Mermer bir sıra sütunla desteklenen avlunun revaklarının korunduğunu, duvar ve sütun başlıklarının çevresini süsleyen zarif arabesk tarzındaki motiflerin izlerinin hâlâ var olduğunu ifade eder (*Le Monde Illustré*, 16 Nisan 1870 n. 239, s. 246).

3.3.Cezayir Hanı'nın İnşa Tarihine ve İşlevine İlişkin Mevcut Tespitler

Cezayir Hanı'nın inşa edildiği dönemin tahmini tespitinde, bulunduğu bölgenin tarihi coğrafyası belirleyici olmuştur. Şehrin iç limanı zamanla dolmaya başlayarak küçülmüş ve nihayet 18. yüzyılın son çeyreğinde tamamen dolmuştur. Eski Liman olarak da anılan iç limanın dolduğu alanda yapılaşma 19. yüzyıl başlarında başlamış, Cezayir Hanı da burada inşa edilmiştir (Ersoy, 1988, s. 99). Cezayir Hanı, 18. yüzyılın sonlarında yapılaşmaya açılmış bir alanda inşa edildiğinden, 19. yüzyılın başlarında veya en geç ortalarına doğru inşa edilmiş olabileceği kabul edilmiştir (Atay, 2003, 273; Ersoy, 1991, s. 82).

Cezayir Hanı'nın, hapisane olmadan önce hangi amaçla inşa edildiğine dair bilgi ve görüşlerin kaynağı ise isimdir. Yapının 1960'ta yıkılmış olması (Müller-Wiener, 1980-1981 s. 449 aktaran Ersoy, 1991, s. 82) 1850'lerde hapisane olarak kullanılması ve daha önemlisi bir de Eski Cezayir Hanı'nın varlığı, hanın hangi amaçla ve ne zaman yapıldığı konusunda karışıklıklara sebep olmuştur. Münir Aktepe Raif Nezihi'ye dayanarak; hanın cezaevi olarak kullanılmasından dolayı, halk arasında önce Ceza Yeri Han dendiğini, ondan da Cezayir Han'a dönüştüğü bilgisini verir (Aktepe, 1971, s. 135). Hanın adına dair bu açıklama, adı geçen İzmir hanları ve hapisaneleri üzerinde yapılmış araştırmalarda tekrar edilmiştir. Umutcan Yapıcı, Pelin Böke'nin (Böke, 2009, s. 150) Orhan Koloğlu'nun (Koloğlu, 1986) verdiği bilgilere dayanarak işaret ettiği, başka bir ihtimali daha gerçekçi bulmuştur (Yapıcı, 2021, s. 42). Buna göre bu han, Osmanlı hâkimiyetinde iken Cezayir'e giden askerlerin ikameti için inşa edilmiştir. Bu tespiti; başta

Cezayir olmak üzere Kuzey Afrika sahillerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi¹⁵ ile Garp Ocaklarının insan kaynağının büyük oranda Anadolu'dan giden gönüllü askerlerle sağlandığı, askerlerin de İzmir ve çevre iskelelerden sevk edildiği bilgisi kaynaklık etmiştir.¹⁶ Benzer bir değerlendirme de Garp Ocakları hakkında yapılan çalışmalarda yer almıştır; Kuzey Afrika'ya gidecek gönüllüler, İzmir'deki Cezayir Hanı'nda toplanıyor ve gemilerle sevk ediliyordu (Koloğlu, 1986; Çetin, 1996). 1870'te *Le Monde Illustré* muhabiri A. Dartiguenave bu hanın, Cezayirli hacılar ve tüccarlar için yapıldığını yazar. Osmanlıların Cezayir'i kaybetmesinden sonra ticari faaliyetlerin durmasının ardından bir süre sonra terk edildiğini, eskiden Cezayir ve Fas'tan getirilen ürünlerin açıldığı geniş tezgâhların sonradan mahkûmlar için hücrelere dönüştürüldüğü bilgisini verir (*Le Monde Illustré*, 16 Nisan 1870, I, n. 239, s. 246).

Bulunduğu konumdan dolayı inşa tarihi 1800'lerin başından daha öncesine tarihlenmesi mümkün olmayan bu handan, 1830 yılında Fransa tarafından işgal edilmesi ile Osmanlı hakimiyetinin sona erdiği Cezayir'e asker sevk edilmesi veya Cezayir'den getirilen malların satışa sunulduğunu düşünmek, hatalı olacaktır. Bu işlevleri olan bir hanın 16. veya 17. yüzyıllarda var olması beklenir. Çünkü Cezayir'de yeniçerilerin sayısı 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar en az 6.000 en fazla 22.000 arasında seyretmişti. Yeniçeri sayısının 22.000'e ulaşıldığı 1634 yılı, Cezayir'de korsanlık ve ticarete yaşanan en parlak döneme denk geliyordu İltar, I, 1937, s. 169-170). Aslında bu tarihi gelişmelere uygun düşen, Eski Cezayir Hanı'dır.

Eski Cezayir Hanı'nın işlevine dair atfedilen bilgilerde dikkatten kaçan bazı hususlara da değinmek gerekir. Zira bir ticaret şehrinde güvenlik gibi son derece önemli husus göz ardı edilemez. Özellikle de Cezayir'e veya

¹⁵ 1516'da Oruç Reis ve Hızır Reis (Barbaros Hayreddin Paşa) kardeşlerin gayretleriyle Cezayir'de hâkimiyet sağlayan Osmanlılar, 1551'de Trablusgarp'ı ve 1574'te Tunus'u kesin olarak ele geçirdiler. Oruç Reis ve Hızır Reis Cezayir'i, Koca Sinan Paşa ile Kılıç Ali (Uluç) Paşa Tunus'u, Turgut Reis ise Trablusgarp'ı fethetmiştir. Cezayir 1516-1830, Tunus 1574-1881, Trablusgarp 1551-1912 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. 1525'te Cezayir'in kesin zaptından sonra *Cezâyir-i Garb*, Osmanlı toprağı olarak ilân edilmiş, Cezayir hâkimi Hızır Reis, 1534'te Cezâyir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyi ve Kaptanpaşa olarak tayin edilerek doğrudan Osmanlı idaresi gerçekleşmiştir (Çetin, 1996, s. 382-386).

¹⁶ 16. yüzyıl başlarında Anadolu sahillerinden denizcilerin başlattıkları Kuzey Afrika fethine Osmanlı Devleti, Oruç Reis'e destek olmak üzere Cezayir'e 2000 asker ve topçu kuvveti göndermiş, bundan sonra da asker ihtiyacı için özellikle Anadolu'dan gönüllü asker toplama müsaadesi vermiştir. Kuzey Afrika'daki Osmanlı idari yapılanmasını temsil eden Garp Ocaklarının ilk askerî nüvesini oluşturan yeniçeriler devşirme olmayıp, Anadolu ve diğer Osmanlı coğrafyasından toplanan gönüllü gençlerden seçiliyordu. Aziz Samih İltar, Cezayir yeniçerisi olmak için Türk olmak şartı arandığını, Endülüs muhacirlerinin, Türklerin yerli kadınlarla evliliklerinden doğan Kuloğullarının ve Berberilerin asker olabildiğini, fakat yeniçeri olamadıklarını ifade etmiştir (İltar, I, 1937, s. 107).

diğer Kuzey Afrika beldelerine giden gönüllü gençlerin şöhreti düşünüldüğünde, bu gençlerin şehrin merkezindeki bir handa toplanıp sevk edilmeleri, şehrin güvenliği açısından sorun teşkil eder. Aziz Samih İter, Cezayir'e giden gençlerin maceraperest yönlerine dikkat çeker: “Anadolu'nun en iyi, gözü pek serdengeçti Türklerinden alınıyordu. Ana vatanda bir kabahat işleyerek kaçanlar, anasına babasına gücenenler, kavgacı ve sergüzeşti tabiatlarının sevkiyle talih denemek isteyenler hep Mağrib'e koşardı. İstanbul, İzmir ve Antalya'da Garp Ocaklarının birer vekili bulunup bunlar mezkûr sahil sancaklarında “terlemeden para kazanmak ve solumadan can vermek isteyenler bayrağımız altına gelsin” diyerek tellal çağırırtır, icabet edenleri toplar ve bir gemi dolduracak kadar çoğalınca hemen Cezayir'e yollalardı” (İter, 1937, I, s. 111).

Garp Ocağı vekilleri İstanbul, İzmir, Antalya limanlarına gelir, şehirdeki hanlarda kalırlardı. Ancak gönüllü askerler, çevre iskelelerden gemilere doldurulurdu. İzmir'de toplanan gönüllüler, genellikle İzmir Körfezi'nin en doğu ucunda, Bayraklı'da toplanırdı. Bugünkü Bayraklı ilçesinin adı da her sene güz mevsiminde Cezayir'den gelen reislerin bayrak açıp gönüllü askerlere çağırıda bulunduğu bir yer olmasından gelir (Baykara, 2002, s. 82-83). İzmir Körfezi'nin bu doğu kısmında yapılaşmanın, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olması (Alpaslan, 2022, s. 100), askerlerin şehir merkezinden uzak bir yerde toplanıp sevk edildiğini gösterir. Ayrıca askerler İzmir dışında Karaburun, Çeşme, Kuşadası, Datça, Marmaris, Köyceğiz, Dalyan, Meğri (Fethiye) ve daha başka iskelelerden asker sevk edilirdi (Güler, 2008, 399 dipnot 4). Böylece şehirdeki ticari faaliyetlerin zarar görmesi engellenirdi. Buna rağmen tedbirlerin ihlal edildiği vakalar da olmuştur. Mesela Cezayir-i Garp kalyonlarından bazı leventlerin şehirde huzursuzluk çıkardıkları ve uygunsuz hareketlerde buldukları için İzmir'den uzaklaştırılmaları emri İzmir Kadısına (*BOA. A.DVNSMHH.d. 116/306. H. 20.12.1120/M. 02.04.1709*); İzmir'de değil ama körfezin kuzey ucundaki Foça limanında demir atıp çarşı ve pazarda halka zulmeden Cezayir kalyonlarının leventlerine engel olunması emri ise Aydın ve Saruhan sancakları muhassılına gönderilmiştir (*BOA. A.DVNSMHH.d. 111/1724. (H. 29.08.1112/M. 08.02.1701). 17. ve 18. yüzyıllarda Cezayirli Türk korsanlarının İzmir ve çevresinde Fransız, İngiliz ve diğer ülkelerin ticaret gemilerine yaptığı tacizlerin diplomatik sorunlara yol açması (Ülker, 1974, s. 284-286; Kütükoğlu, 1968, s. 57-71), güvenlik meselesinin önemini gösterir. Keza 1830'da Fransız işgaline uğrayan Cezayir Kalesi'nden 2000 civarındaki askerin değil İzmir'e, Foça ve Urla'ya getirilmesi söz konusu olduğunda, başta İngiliz Konsolosu olmak diğer Avrupa ülke temsilcileri buna engel olmak üzere harekete geçmişlerdi (*BOA. HAT. 457/22530. H. 28.02.1246/M. 18.08.1830*). Bu bakımdan Cezayir ve Kuzey Afrika beldelerine giden askerlerin İzmir merkezinde, kışla işlevi görececek bir handa toplanıp sevk edildiği iddiası, şehrin ticari hayatı açısından risk içerdiğinden, makul bir açıklama değildir.*

Cezayir ve Garp Ocakları ile bağlantısı yadsınamayacak söz konusu hanın gönüllü askerlerin toplandığı bir mekân olmaktan ziyade asker toplamaya gelen Ocak temsilcilerinin, yolu çeşitli sebeplerle tekrar İzmir'e düşen yoldaşların ikamet ettiği veya *Le Monde Illustré* muhabirinin belirttiği gibi muhtemelen Cezayir ve diğer Garp Ocaklarından getirilen malların satışa sunulduğu bir han olarak düşünmek daha makuldür. Garp Ocağı yöneticileri, sık sık Anadolu'dan gönüllü toplamak için İstanbul'dan müsaade istiyor, her defasında İzmir ve çevre iskelelerden 200 kadar gönüllüyü topluyordu (Güler, 2019, s. 674-675). Buna ilaveten ne zaman Garp Ocaklarında asker sıkıntısı çekilse, İstanbul'dan buralara asker sevk etme emirleri ilk önce İzmir ve çevre kazaların kadılarına ulaştırılıyordu.¹⁷ Garp Ocaklarından reisler bazen de zahire almak veya eldeki malını nakde çevirmek amacıyla İzmir ve çevre limanlara yanaşıyordu (BOA. A.DVNSMHH.d.135/1539. H. 29.01.1142/M. 24.08.1729). Anadolu'nun çeşitli yörelerinden Kars, Diyarbakır, Urfa, Maraş, Uşak, Ankara ve daha birçok Anadolu vilayetlerinden Kuzey Afrika beldelerine giden yoldaşların bazıları sıra ziyareti için (BOA. CML.49/2291. H. 06.12.1207/M. 15.07.1793; BOA. A.DVNSMHH.d. 139/346. H. 29.08.1145/M. 14 Şubat 1733; Koloğlu, 1986, s. 35), bazıları hac vazifesi için, bazen de mudabere ticareti için mutlaka İzmir'e geliyordu. Mesela, Cezayir Mutasarrıfı Ali Paşa'nın kölesi Hasan (BOA. AE.SMST.III 51/3745. H. 29.12.1171/M. 3.09.1758) ve Cezayirli İngiliz Hacı Mustafa (BOA. AE.SMST.III 51/3745. H. 29.12.1171/M. 3.09.1758) İzmir'de buldukları bir sırada vefat etmişlerdi. 1845 yılı İzmir kaza merkezine ait nüfus defterinde, "Eski Cezayir Hanı'nda Bulunan Misafiran" başlığı altında kaydedilmiş ve sadece ikisinin geldiği yerler belirtilmiş 4 kişiden, 25 yaşındaki Ebubekir bin Ali Tunus'tan, El-Hac Mehmet bin Ali ise Fas'tan gelmiştir. Bu da Eski Cezayir Hanı'nın işlevine dair açıklamayı destekler (BOA. NFS.d. 2943, v. 93 H. 29.12.1260/M. 09.01.1845). İzmir, Garp Ocağı yoldaşlarının sıklıkla uğradıkları bir limandı ve yaklaşık 300 yıllık Osmanlı hâkimiyeti süresince başta Cezayir olmak üzere Kuzey Afrika beldeleri ile Anadolu arasında bir köprü vazifesi görmüştü.

Cezayir Hanı, 1830 yazında Fransa tarafından işgali sonucunda Cezayir Kalesi'nden tasfiye edilip İzmir'e sevk olunan askerlerin ikameti için 1831 yılında inşa edilmiştir. İzmir İhtisap Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin 1831 tarihli yazısı hem askerlerin nerelere sevk edildiği hem de Cezayir Hanı'nın inşasına giden gelişmelerin anlaşılması açısından önemlidir (BOA. HAT. 457/22530. H. 28.02.1246/M. 18.08.1830). Buna göre askerler üç gemiye yerleştirilmiş, biri Selanik'e diğer ikisi İzmir yakınlarındaki Foçalara (Eski ve

¹⁷ İlgili belgeden bazıları için bkz. BOA. AE.SOSM.III. 58/4210 (H. 29.12.1171/M. 03.10.1758); BOA. HAT. 1403/56719 (H. 29.12.1208/M. 28.07.1794); BOA. HAT. 457/22517 (H. 29.12.1234/M. 19.10.1819); BOA. HAT. 287/17216 (H.03.06.1228/M. 06.03.1813); BOA. HAT. 457/22550 (H. 29.12.1242/M. 24.07.1827).

Yeni Foça) ve Urla'ya doğru yola çıkarılmıştır.¹⁸ Fakat bu askerler daha İzmir'e gelmeden önce pek de hoş bilinmeyen şöhretlerinden dolayı endişeye yol açmıştır. Başta İngiliz Konsolosu olmak üzere diğer devletlerin konsoloslarının ısrarlı talepleri üzerine, askerlerin Urla ve Foça yerine İzmir'den daha uzakta kalan Edremit ile Bodrum iskelelerine yönlendirilmesi kararı alınmıştır. Hatta Fransız Konsolosluğu bunun için bir yük gemisi temin etmiş, ayrıca Edremit ve Bodrum'da askerlerin nakilleriyle ilgilenmek üzere memurlar görevlendirilmiştir. Fakat Cezayir'den çıkmış asker dolu iki geminin, içinde buldukları bazı müşkülattan dolayı Urla limanına yanaşması gerekmiştir. Bu gelişme karşısında konsolosların tepkilerinden çekinilse de mesele, Ömer Lütfi Efendi'nin, "...ne varmış Urla iskelesine çıkarsınlar denilerek defolundu" ifadesiyle atlatılmıştır. İlaveten Urla Voyvodası Vekiline ve Urla halkına yazılı olarak; çoğunluğu yaralı ve hasta, perişan bir halde, savaştan çıkıp gelmiş askerlerin birkaç gün misafir edilmesi ve de İzmir tarafına geçirilmemesi tembih edilmiştir. Tedbirlere rağmen İzmir'e ulaşan az sayıdaki asker de bir müddet sonra teskereleri verilerek, asıl memleketlerine gönderilmek üzere misafirhanelere yerleştirilmiştir. Nihayetinde konsoloslar teskin edilmiş, yaralı ve hasta askerler evlerine dönene kadar geçici suretle misafir edilerek mesele çözüme kavuşmuştur. Ne kadar asker kendi vilayetine, evine döndü bilinmiyor. Ancak bütün askerlerin dönmediği, belki de ağır yaralı olanların bir müddet daha İzmir'de kalması gerektiği ve bunları barındıracak bir yer bulunamadığı anlaşılıyor.

Cezayir yoldaşlarına kalacak bir yer bulunamaması, 1830'larda İzmir'de konut ve barınma sorunu yaşanmasından da kaynaklanıyordu. 1821 Mora isyanı ile başlayıp, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile devam eden süreçte Mora'dan ve çevre adalardan çokça muhacir İzmir'e gelmişti (Menekşe, 2020). Mora ve çevre adalardan gelen muhacirler, İzmir ve Çeşme, Seferihisar, Kuşadası gibi çevre kazalarda iskân edilmişti (*BOA. NFS.d. 2908. H. 1246/M.1830; BOA. NFS.d. 2909. H. 1259/M. 1843*). 1830'da Cezayir'in işgali ile askerlerin haricinde 50 hanelik Cezayir muhaciri de gelmişti (Adıtatar, 2023). Toplamda İzmir şehrinde 109 hane, 213 nefer muhacir iskân edilmişti ki bu yaklaşık 400-500 kişiye tekabül ediyordu. 1821 isyanının başlattığı göç sonucunda muhacirlerin İzmir'e gelmesiyle yaşanan iskân meselesi, şehirde ciddi bir mesken sorununa yol açmıştı. İzmir'de iskân edilen Moralı ve Cezayirli muhacir aileler, kiracı olarak geçici konutlara yerleştirilip çözüm sağlanmış, ancak çoğu yaralı, hasta ve de bekâr olan Cezayir yoldaşlarının kalabilecekleri bir yer bulunamadığından Cezayir Hanı'nın inşası gerekmiştir.

Cezayir Hanı'nın inşaa tarihi ve ilk işlevine dair yeni bir tespit ve açıklama İzmir İhtisap Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin Sadaret makamına arz ettiği başka bir yazısı kaynaklık etmiştir (*BOA. AKMT. 20/46. tarihsiz*). Bu

¹⁸ A. Samih İlter, bekâr askerlerin gemilere bindirilip İzmir'e ve Girit'e gönderildiğini belirtmiştir (İlter, 1937, I, s. 111).

yazı, Cezayir Hanı'nın inşa edildiği tarih, inşa edilme amacını, yani ilk işlevini açıklığa kavuşturur. Ayrıca bazı mimari özellikleri, inşa maliyeti ve bu maliyetin nasıl karşılandığı sorularını cevaplar. Buna göre Cezayir Hanı, İzmir'de Eski Gümrük Binası yakınlarında 1831 yılda müceddeden, yani yeni baştan, kagir, iki katlı, dahiliyeli ve hariciyeli, altta 18 mahzeni, 1 kahvehanesi, üst katında 7 odası, avlusunda şadırvanı olan bir kıta han olarak inşa edilmiştir. 1830 yılında Fransız işgali sonucunda Cezayir Kalesi'nden nakledilen askerlerin iskânı için inşa edilmiştir. Cezayir-i Garp Ocağı yoldaşlarına mesken sağlama sorununu çözmek üzere Cezayir-i Garp Ocağının vekili olmak hasebiyle İzmir Voyvodası Buldanî El Hac Osman Ağa görevlendirilmiş, ancak vefatı üzerine bu görevi, dönemin İzmir İhtisap Nazırı ve de Voyvodası olan Ömer Lütfi Efendi tamamlamıştır. Hanın inşası için gerekli para, Ocak tarafından karşılanmıştır. Para kaynağından biri, Cezayir yoldaşlarının yanlarında İzmir'e getirdikleri 2 tahıl yükünün satışından elde edilmiştir. Bir yükü 29.266 kuruşa ulaşan satıştan elde edilen paranın bir kısmı gemideki yoldaşlara verildikten sonra geriye kalan 39.266 kuruş inşaat masrafına ayrılmıştır. 125.000 kuruşa yakın bir miktar para da hayatını kaybeden ocak mensuplarından mirasçısı olmayanların muhalledâtından elde edilmiştir. 164.266 kuruş ile han inşa edilmiş, geriye kalan 9.266 kuruş ise Ocak-ı Amire vekili Hacı Ahmet Ağa'ya teslim edilmiştir.

Cezayir Hanı'nın üst katının hapisane olarak kullanıldığı 1850'lerde 252 mahkûmun kaldığı, ancak dar ve havasız koşullarının yetersiz gelmesinden dolayı alt katlara 5 oda eklendiği, 1870 yılında çıkan isyan sırasında handa 200 mahkûm olması (Adak, 2006, s. 45), hanın ikamet açısından kapasitesi hakkında bir fikir verebilir. Ancak elverişsiz koşulları bilenen hapishanenin (BOA., İ.DH. 336/22029. H. 14 R 1272/M. 24.12.1855 aktaran Adak, 2015, s. 105) yoldaşlar için layık görülmeceğini düşünebiliriz. Zira 1856'da hanı gören İzmir'deki İngiliz Hastanesi doktoru Rolleston, burada 100 kişinin barınabileceğini ifade etmiştir (Adak, 2015, s. 105) Buna göre handa kalan Cezayir yoldaşları, 100-150 kişi kadar olabilir. Yine hanın hapisane olarak kullanıldığı bu dönemlerden edilen bilgiler, Cezayir yoldaşlarının hanın üst katında ikamet edip, alt katını kiraya vermek suretiyle geçimlerini sağlamış veya bazı masraflarını karşılanmış olabileceği fikrini verir. Bu dönemde şehirlere çalışmak için başka vilayetlerden gelen bekâr erkekler veya geçici işçiler genellikle han, iş yerleri, kahvehane gibi yerlerde kalabiliyordu. 1830 yılında oluşturulan nüfus kayıtlarında İzmir kazası merkezindeki bekârların çeşitli hanlarda ikamet ettiği görülür. Dolayısıyla Cezayir Hanı da dönemin diğer hanları gibi ikamet, ticaret, işlek veya atölye olarak hizmet veren bir mekân şeklinde tasarlanmıştır diyebiliriz.

4. SONUÇ

Yazılı ve görsel kaynaklarda İzmir'de, tarihi Kemeraltı Çarşısı'nda, 19. yüzyılda Cezayir adını taşıyan iki han olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Yapımı, 17. yüzyıla tarihlenebilecek Eski Cezayir Hanı'nın, Arap Hanı olarak zamanımıza ulaştığı, bu isim değişikliğinden dolayı aynı adı taşıyan iki hanın

karıştırılmasına yol açtığı görülmüştür. Osmanlı arşiv belgelerini esas alan bu araştırmada söz konusu karışıklık aşılmıştır. Cezayir Hanı'nın 1831 yılında Fransa'nın Cezayir Kalesi'ni ele geçirmesiyle kaleden sevk edilen çoğu yaralı ve hasta askerlerin ikameti için Cezayir-i Garp Ocağı mensupları tarafından yapım masraflarının karşılanarak inşa edildiği tespit edilmiştir. Buradan yola çıkarak her iki hanın da Cezayir-i Garp Ocağı mensuplarına, yoldaşlarına ait olduğundan dolayı bu ismi aldığı, Eski Cezayir Hanı'nı da Ocak mensuplarının inşa etmiş olabilecekleri tartışılmıştır. Ayrıca, İzmir'e ait tarihi görsel kaynaklardan "Livio Amadeo Mıssır Şehir Planı" olarak anılan krokide Cezayir Hanı'nın net bir şekilde görülmesi, bu krokinin tarihlenmesi ile ilgili bilgiyi yeniden değerlendirmek ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Zira, Livio Amadeo Mıssır bu krokiyi, 1796-1806 yılları arasına tarihlemiştir. Hanın yapım tarihi 1831 olduğundan, bu kroki de 1831 sonrasına aittir diyebiliriz. Tarihi Kemeraltı Çarşısı'nda yer alan ve Cezayir adını taşıyan iki han üzerinden İzmir'in mimari, sosyal ve kültürel tarihinde Osmanlı Dönemi Cezayir ile İzmir arasındaki ilişkinin anlaşılmasının önemi vurgulanmıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın herhangi bir çıkarlı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Metinde, Etik Kurul veya Katılımcı Onamı ile ilgili bir bölüm bulunmamaktadır.

MADDİ DESTEK

Çalışmada herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Adak, U. (2006). *XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında Aydın Vilayeti'ndeki hapishaneler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi.
- Adak, U. (2015). *The Politics of Punishment, Urbanization, and Izmir Prison in the Late Ottoman Empire*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) University of Cincinnati.
- Adıtatar, F. (2023).1830 Fransız işgali sonrası İzmir'de Cezayir muhacirleri. *Tarih ve Günce*, 13, 3-19.
- Ahrweiler, H. (1965). L'histoire et la géographie de la région de Smyrne Entre les Deux Occupations Turques (1081-1317) Particulièrement au XIII Siècle. *Traaux et Mémoires 1*. 1-204.
- Aktepe, M. (1971). İzmir hanları ve çarşıları hakkında ön bilgi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25, 105-154.
- Aktepe, M. (1972). Osmanlı devri İzmir Cami'leri hakkında ön bilgi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 3, 177-212.
- Aktepe, M. (1973). İzmir'in Hisar veya Yakub Bey Camii. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27, 85-98.
- Aktüre, S. (2003). *Anadolu'da demir çağı kentleri*. Tarih Vakfı Yurt.
- Aktüre, S. (2020). İÖ 6. yüzyıldan 14. yüzyıl sonuna kadar büyük imparatorluklar döneminde Anadolu kentleri. Tarih Vakfı Yurt.
- Alpaslan, H. İ. (2022). 19. yüzyılın 40 yılında İzmir: 1836-7 Thomas Graves, 1856 Luigi Storari ve 1876 Lamec Saad planlarının karşılaştırılması. *Mimarlık, Planlama ve Tasarımda Güncel Araştırmalar*, 1, (G. S. Erzurumlu, Ed.) Gece Kitaplığı, 92-112.
- Atay, Ç. (1978). *Tarih içinde İzmir*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Atay, Ç. (2003). *Kapanan kapılar İzmir hanları*. İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- Baykara, T. (1992). Kemeraltı binlerce yılın hatırası. *Ege Mimarlık*, 92/1.
- Baykara, T. (2000). *İzmir şehri ve tarihi*. Akademi Kitabevi.
- Baykara, T. (2002). Cezayir ve Türkler (bir yaşayan kültür denemesi). *Kafalı Armağanı* (S. Gömeç, Haz.). Akçağ, 81-83.
- Berkant, C. (2017). İtalyan mühendis Luigi Storari (1821-1894) ve "tarihsel notlarla İzmir rehberi". *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4/2, 2-13.
- Beyru, R. (2011). *19. yüzyılda İzmir kenti*. Literatür.
- BOA. A.DVNSMHH.d. 111/1724. (H. 29.08.1112/M. 08.02.1701).
- BOA. A.DVNSMHH.d. 116/306. (H. 20.12.1120/M. 02.04.1709).
- BOA. A.DVNSMHH.d. 139/346. (H. 29.08.1145/M. 14.02.1733).
- BOA. AKMT. 20/46. tarihsiz
- BOA. CML.49/2291. (H. 06.12.1207/M. 15.07.1793).
- BOA. HAT. 457/22530. (H. 28.02.1246/M. 18.08.1830).
- BOA. NFS.d. 2908. (H. 1246/M.1830).
- BOA. NFS.d. 2909. (H. 1259/M. 1843).

- Böke, P. (2009). İzmir karantina teşkilatının kuruluşu ve faaliyetleri (1840-1900). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8/18-19, 137-159.
- Çetin, A. (1996). Garb Ocakları. *DİA*, 13, 382-386.
- Ersoy, B. (1991). *İzmir hanları*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Ersoy, B. (1988). İzmir hanları üzerine bazı tespit ve incelemeler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 32/1-2, s. 95-103.
- Goad, C. E. *Plan d'assurance de Smyrne (Smyrna): Turquie: plan, index. Londres: C. E. Goad, 1905, 7. Pafta 114. Ada, Harvard Map Collection.* <https://nrs.harvard.edu/urn3:FHCL:3746611> (Erişim Tarihi: 29.05.2023).
- Gökmen, E. ve Özdemir, Ö. Y. (2018). *Ayniyat defterleri ışığında Aydın Vilayeti'nin idari, iktisadi ve sosyal durumu (1866-1880)*. Libra Kitap.
- Güler, İ. (2019). Yoldaş. *DİA*, 3-Ek 2, 674-675.
- Güler, İ. (2008). Bodrum'un Garb Ocakları ile İlişkileri ve İşlevleri: Garb Ocaklarında Bodrumlular", *Osmanlılardan Günümüze Her Yönüyle Uluslararası Bodrum Sempozyumu (24-25 Ekim 2007)*, (A. Özgiray ve M. A. Erdoğan, Ed.), Müskebi Ofset, 397-414.
- Hasluck, F. W. (1918-1919). The rise of modern Smyrna. *The Annual of the British School at Athens*. 23, 139-147.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu ticaret tarihi*, (E. Z. Karal, Çev.), Türk Tarih Kurumu.
- Koloğlu, O. (1986). Garp Ocaklarında Anadolu delikanlıları. *Tarih ve Toplum*, 33, 35-39.
- Kütükoğlu, M. (1968). XVIII. yüzyılda İngiliz ve Fransız korsanlık hareketlerinin Akdeniz ticareti üzerindeki etkileri. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12, 57-71.
- Kütükoğlu, M. S. (2000). *XV ve XVI. asırlarda İzmir kazasının sosyal ve iktisadi yapısı*. İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- Le Monde Illustré*, 16 Nisan 1870 Element n. 239, s. 246 <https://argonnaute.parisnante.fr/ark:/14707/a011461226780mPJVZE/a05f83adb6> (Erişim tarihi 03.06.2023)
- Menekşe, M. (2020). Mora Müslümanlarının hazin hikayesi: İsyan, zorunlu göç ve iskân (1821-1832) sürecine genel bakış. *Tarih Okulu Dergisi*, 55, 784-832.
- Nezihi, R. (2001). *İzmir'in Tarihi*, (E. Üyepazarcı, Haz.), İzmir Büyükşehir.
- Oikonomides, N. (2005). Literacy in the thirteenth-century Byzantium; an example from Western Asia Minor. *Society, Culture and Politics in Byzantium*, (E. Zachariadou, Ed.), Ashgate.
- Pınar, İ. (2020). *Osmanlı dönemi İzmir planları ve haritaları*. İzmir Kalkınma Ajansı.
- Samih, A. (1937). *Şimali Afrikada Türkler*. I-II. Vakit.

- Strabon. (2005). *Geographika Antik Anadolu coğrafyası XII-XIII-XIV*. (A. Pekman, Çev.), Arkeoloji ve Sanat.
- The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, II, (19962). (H.A.R. Gibb, Ed.). Cambridge University.
- Ülker, N. (1974). *The rise of Izmir, 1688-1740*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) The University of Michigan.
- Yapıcı, U. (2021). *Osmanlı İzmir’inde ticari mekanlar ve ticaret*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ege Üniversitesi.
- Yelbuğa E. (08.01.2023). <https://www.35punto.com/1870-cezayir-hani-cezaevi-isyani-le-monde-illustre>, (Erişim Tarihi: 29.05.2023)
- Yılmaz, S. (1996). XVI. Lui’nin coğrafyacısından Kemeraltı”, *Kebikeç*, 4, 65-72.